

Динамика односа светских центара економске и политичке моћи

Академик *Михаило Марковић*

Модерна еволуција светског поретка

Сада у свету постоји општа тенденција убрзавања историјских токова, бар када је реч о процесима техничког развоја и гомилања економске и политичке моћи (много мање кад је у питању стварање нових политичких институција адекватних нашем времену). Кад се стабилизовала Европа, после Француске револуције и Наполеонових ратова, победничка коалиција је у току целог једног века подржавала поредак који је био компромис традиционалног и модерног грађанског друштва, који је од великих револуционарних начела задржао принцип грађанске слободе а порекао начело социјалне једнакости. У њему је неколико великих сила суверено одлучивало о свим европским питањима. Тај поредак је доживео слом у току Првог светског рата и непосредно после њега, за време велике светске кризе 1929. године. Све три велике европске царевине (Турска отоманска, Аустроугарска Хабсбуршка, Руска Романових) нестале су с историјске позорнице. Радикални покрети (десни у Немачкој, Италији, Шпанији и Јапану и леви у Русији, а касније у Кини) угрозили су опстанак западне цивилизације. Она је, после бурног међуратног периода и још једног крвавог светског рата, преживела тако што се прилагодила. Запад је напустио традиционални либерализам (с начелима минималне државе, одсуства привредне и социјалне регулације, потпуне приватизације). У САД, нарочито у Европи, прокламована су нова (социјално-економска) људска права, донето законодавство за заштиту радника, конституисана „држава благостања“, уведени строги контролни механизми тржишних процеса и разни облици мешовите својине. Не само због равнотеже страха од нуклеарног оружја већ и због налажења заједничког језика (упркос свим супротностима званичних идеологија и политика) изграђен је релативно чврст светски поредак којим су доминирале две суперсиле – САД и СССР, и који се темељио на низу универзалних међународно-правних принципа.

После распада ауторитарног социјализма и разбијања Совјетског Савеза ишчезла је дотадашња равнотежа две водеће светске силе и ревидирано међународно право. Настао је потпуно нов светски поредак, заснован на доминацији једине преостале суперсиле – Сједињених Америчких Држава. Велике европске и континенталне силе су још увек: Немачка, Енглеска, Француска, Русија, Јапан и Кина. Међутим, ниједна од њих не сме да ризикује сукоб са Сједињеним Државама. Ако се нека и усуди да пружи отпор политици САД, чини то веома опрезно и, по правилу, повлачи се иза извесне линије. Последњих година су се одлучније супротставиле само две азијске велесиле: Јапан – контролом увоза америчке робе, и Кина – у вези са својом сувереношћу над Формозом.

Све остале државе света су у најбољем случају трећеразредне силе регионалног значаја: Аустралија, Канада, Бразил у Јужној Америци, Иран и Турска на Блиском истоку, Индија у Јужној Азији, и у мањој мери Италија, Индонезија и Пакистан.

Чиниоци од којих зависи динамика моћи тих центара

а) Неопходан, мада свакако не и довољан услов моћи једног светског центра јесте људски чинилац, пре свега величина становништва. Додуше, најмногољуднија земља света – Кина (која је имала више од 1.200 милиона становника у 1995. години), била је све до 1949. године толико слаба и нестабилна да је била играчка великих сила и стални објекат агресије у току целог 19. и у првој половини 20. века. Такође, Индија је, са својих око милијарду становника (1995), била британска колонија све до 1950. године. Русија, са 150 милиона становника (не рачунајући друге народе Совјетског Савеза), изгубила је неколико ратова у 19. веку и на почетку 20. века од знатно мањих земаља (Кримски рат 1855–1856, Јапан 1905, Немачка и Аустрија 1914–1917. године). Међутим, никада није било велике силе која није имала знатне демографске ресурсе који су доприносили њеном привредном и војном потенцијалу (Јапан – више од 120 милиона, Немачка близу 80, Велика Британија и Француска око 70 милиона становника). Према свим другим мерилима, нарочито према технолошком нивоу и образовању свог становништва, привредној и војној ефикасности, Израел би се могао сматрати регионалном великом силом. Он то ипак није, јер има мање од пет милиона становника.

б) Природна богатства су такође недовољан али веома значајан квалитет који једну државу може да учини изузетно утицајном. Истина, Јапан има минимална природна богатства, али то надокнађује јединственом способношћу прилагођавања свог народа неповољним условима. Изузетна вредноћа, самопрегор и патријархални односи послодаваца и запослених омогућавали су такву производњу извозних вишкова да је Јапан могао да набави све што му је требало и да обезбеди највишу

стопу раста на свету у току дугих периода у 20. веку (та времена су прошла; Јапан се тренутно налази у стагнацији).

Пример САД најбоље показује колико се статус једне велике силе може променити кад се исцрпу природни ресурси којима располаже. Захваљујући ирационалности потрошачке цивилизације, САД брзо приводе крају своје залихе нафте и неких других минерала. То у будућности може довести до ланчане реакције, до пропасти целих битних грана производње. Дотле расте непријатна зависност водеће светске силе од веома удаљених, туђих, често непријатељски расположених држава (на пример, у арапском свету). Једини могући, при том и оптимални излаз и за САД и за цео свет јесте техничко решење бројних, веома тешких проблема, које би омогућило експлоатацију фузионе нуклеарне енергије. (Два најтежа проблема су: трајно одржавање усијане плазме на температури од око 10 милиона Целзијусових степени и проналажење хомогеног магнетског поља, које би служило као једини могући контејнер усијаној плазми. На таквим проблемима се ради већ три деценије – без импресивног успеха.)

У међувремену Русија, која је економски и политички толико слаба да је многи више и не сврставају у велике силе, поседује непроцењиве залихе нафте, гаса, угља, гвожђа и других ресурса. У 21. веку, уколико се у међувремену стабилизује, Русија ће бити далеко најбогатија земља света, с огромним потенцијалом за свестрани развој.

с) Трећи значајни критеријум јесте ниво модерне технологије. Сједињене Америчке Државе, европске силе и Јапан су у том погледу веома измакле свим другим центрима, нарочито када је реч о серији електронских револуција, о примени све моћнијих и сићушнијих чипова, све више артикулисаних рачунарских програма и аутоматизацији процеса производње. Русија се нашла у парадоксалном положају, пре свега услед поларизације техничког развоја за војне и цивилне потребе. У цивилној технологији заостајање Русије је огромно – толико да у том погледу и не спада у велике силе. С друге стране, у погледу технологије васионског простора Русија је још увек једна од две суперсиле и моћи ће ту своју предност веома уносно да размењује за друге техничке предности својих могућих коалиционих партнера.

д) Статус велике силе је увек био условљен војном снагом. Истина, у односу на колонијални период ситуација се утолико променила што више није увек неопходно да се земље предмети доминације поразе оружјем, освоје и њима загосподари. Довољно је да се постигне монопол на тржишту роба и природних сировина, а у последње време да се потчине путем зајмова који се не могу вратити и за чије се одлагање плаћања постављају све крупнији политички и идеолошки услови. На тај начин су земље побеђене у Другом светском рату (Јапан и Немачка) брзо постале значајне привредне силе иако дуго нису имале веће оружане снаге. Оне су биле под заштитом својих великих савезника, а

они су били страховито наоружани и спремни да ратују не само из политичких и економских већ и из идеолошких разлога – да би казнили неистомишљенике (интервенције у Грчкој, Кореји, Вијетнаму, Мађарској, Чехословачкој, Авганистану итд.). Претња силом и повремена употреба силе, сем тога, обезбеђују готово безусловну послушност. Постоји арсенал средстава која једна суперсила примењује да би наметнула своју вољу: од политичког маргинализовања до ускраћивања привредних привилегија, финансијске и потпуне економске блокаде и, најзад, до оружаних удара ако је жртва упорна и „неразумна“.

У садашњим односима великих сила војна моћ је у знатној мери потенцијална величина. Први пут у светској историји изграђена су оружја која се уопште не могу употребити. Две велике силе поседују десетине хиљада нуклеарних ракета, а пар десетина је довољно да уништи сав живот на земљи за вечита времена. Последњих година људи почињу да заборављају на ту опасност. Из унутрашњих политичких разлога једна од две суперсиле је одустала од даље војне конфронтације. Али, нико не зна колико ће то дуго трајати и да ли ће недавна напетост бити обновљена. Чињеница је да обе војне суперсиле и даље располажу страховитом деструктивном силом, и да би било наивно мислити да ће се једна од њих дефинитивно и трајно повући пред другом.

е) Политичка моћ значајно доприноси статусу једне велике силе. Разуме се, тај статус је условљен другим облицима моћи (техничка, војна, економска), али и местом које је већ заузела у међународним организацијама. Најбољи пример су стална места у Савету безбедности Уједињених народа. Бивши ратни губитници (Јапан и Немачка) не налазе се међу сталним члановима. Међу њима су, уз САД, Русија, Кина и знатно слабије земље, као што су Француска и Енглеска.

ф) Најзад, економска моћ је најпоузданије мерило снаге једне земље; сви други облици моћи су њене функције. Битно је да се узму у обзир не само квантитативна мерила (социјални производ или национални доходак по глави становника) већ и квалитативни параметри као што су кредитна способност, извозни капацитети, економска стабилност итд. Донедавно је Немачка имала велики утицај у Европи јер је имала изузетно повољан платни биланс и могла је својим финансијским вишковима да сервисира политички повољне зајмове. На тај начин је доводила у зависност чак и Француску и Енглеску (на пример, у балканској политици Ханса Геншера), а поготову балканске и источноевропске земље. Тај утицај је сада ослабио јер је последњих година све своје вишкове морала да троши за реконструкцију Источне Немачке.

Моћно средство економског притиска САД јесте њихов негативни платни биланс с многим земљама (чак и с Кином). Земље које стичу вишкове конвертибилних девиза захваљујући повољном билансу са САД морају чинити политичке уступке да би га што дуже задржале. Парадоксално је да се оно што је по правилу слабост у том случају тренутно показује као снага и могуће средство политичког притиска.

Тек кад се такви чиниоци истражују дугорочно, јасно се открива да такве аномалије на крају доводе до болесног економског стања. У случају САД несумњиво је патолошка појава стално трошење изнад нивоа онога што се производи и само делимично покривање увоза извозом. Велики амерички дефицити платног биланса од око 300 милијарди долара годишње условљени су, с једне стране, константно већим увозом од извоза и, с друге стране, огромним трошковима за наоружање, који се значајно не смањују ни у време смањених ратних опасности (у ствари, енормни војни буџет САД није резултат потребе за одбраном већ израз неопходности да се огромна ратна машина, и посебно војна индустрија, непрестано алиментира и јача, чак и онда кад за новим оружјем више нема потребе).

Држава своје непокривене расходе покрива издавањем државних обвезница. Укупна сума тих папира, иза којих не стоји реалан новац, већ само обећање државе да ће за њих платити готов новац ако се то захтева, достигла је астрономску суму од око пет хиљада милијарди долара. Сваке године држава исплаћује на име камата више од 300 милијарди долара. Тај дуг, као и сума исплаћена на име камата, повећава се из године у годину. Таква привреда је у великој опасности од сваког већег друштвеног шока који би могао да подрије поверење грађана у финансијске институције своје државе. Било каква паника, која би довела до наглог повећања тражње готовине за обвезнице, могла би да изазове ланчану реакцију и прогресивно банкротство све већег броја банака, што би могло узроковати потпуни слом система. Такву појаву, у ограниченом обиму, доживели смо већ неколико пута, последњи пут 1990. године приликом пропасти стотина банака за кредит и штедњу. Требало је да држава хитно пронађе неколико стотина милијарди долара (према неким готово хиљаду милијарди) да би санирала тај финансијски земљотрес.

Привреда САД, наизглед најјача на свету, има других хроничних недостатака, као што су: застарела инфраструктура (мостови, локални друмови, локални железнички саобраћај), веома запуштени градски центри, занемарено и недовољно финансирано јавно школство. У односу на САД, западноевропске и северноевропске земље, у којима су војни издаци знатно мањи и у којима грађани плаћају сразмерно веће порезе, делују супериорно у сваком погледу.

Сарадња и напетости постојећих светских центара моћи

После распада Совјетског Савеза налазимо се у периоду кад је у односима постојећих великих сила више изражена сарадња него сукобљавање. Делимично, та чињеница се може објаснити неоспорном тренутном надмоћношћу једне суперсиле – САД, која ни речју ни делом не крије да тежи светској доминацији. Тај циљ је експлицитно формулисао водећи стратег америчке спољне политике, некадашњи амбасадор САД у СССР-у и у Југославији, Џорџ Кенан:

„Ми поседујемо око 50% светског богатства и само 6,3% светског становништва. У тој ситуацији ми не можемо избећи завист и презир других. Наш је највећи задатак у наступајућем периоду – створити један облик односа који би нам омогућио да задржимо овај несразмерни статус... Да бисмо то постигли морамо да се ослободимо сваке сентименталности и сањарења и да се концентришемо на непосредне циљеве Америке... Ми треба да престанемо да расправљамо о неодређеним и нејасним циљевима, као што су људска права, побољшање животног стандарда и афирмација демократије. Ускоро ћемо морати да деламо непосредно с позиција силе. Зато уколико нас мање буду ометале такве идеалистичке паролe – утолико боље“.¹

Тај егоистички, агресивни цинизам је карактеристичан за цео пројекат који је касније био окарактерисан као „нови светски поредак“, према којем је битно да неколико светских водећих сила обезбеди политичку доминацију и контролу над глобалним природним ресурсима. У питању су значајни заједнички економски и политички интереси, било да је реч о обезбеђењу неопходних количина сировина и енергије, контроли кључних саобраћајних артерија, освајању тржишта, ефикасном наплаћивању дугова, кажњавању непослушних малих земаља или осујећивању нежељених идеолошких покрета.

С друге стране, једина постојећа суперсила обезбеђује послушност мањих земаља методом „штапа и шаргарепе“. „Штап“ су редовне демонстрације силе – оружане интервенције од Вијетнама до Босне, или економске санкције – од Кубе до Југославије. Кад је Италија почела да се припрема за „историјски компромис“ демохришћана и комуниста стављено јој је јасно до знања да ће страни капитал у великој мери напустити земљу. Француска је годинама скупо плаћала своје одбијање да приступи НАТО-у и своју политику независног нуклеарног наоружавања. Кад се Кина одлучно супротставила процесу унутрашње дестабилизације аналогном источноевропској „перестројци“, САД укинуле су с њом све економске и политичке односе. Кад је Велика Британија недавно дозволила себи извесну дозу самосталности у односу на Босну, САД почеле су да замрзавају „специјалне“ савезничке односе с том земљом (који воде порекло још од времена Другог светског рата), а да такве специјалне односе успостављају са Немачком. Улогу „шаргарепе“ имају ситне и крупније америчке економске привилегије. Ту, пре свега, спада статус „најповлашћеније нације“ у трговини, улагање капитала и биланс плаћања који је најчешће повољан за америчке партнере.

За изучавање те сложене и амбивалентне динамике савезништва и прикривених сукоба веома је инструктиван однос САД и Немачке. Од америчког непријатеља у Другом светском рату Немачка се преко ноћи претворила у савезника чим је почео „хладни рат“ између САД и Совјетског Савеза. Први симптоми „хладног рата“ су били: проглаша-

¹ „Извештај о политичким смерницама“ Џорџ Кенан је написао за Стјет департамент 1948. године, а садржан је у књизи: Ноам Чомски, *Шта то (у ствари) хоће Америка?*, Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 15.

вање политике „обуздавања“ Совјетског Савеза (доласком Џорџа Маршала за министра спољних послова САД у јануару 1947) и захтев председника Трумана Конгресу да се САД поново наоружају (6. јануара 1947). Совјетска блокада Берлина отпочета је 26. јуна 1948. и на њу је Запад реаговао увођењем ваздушног моста. Немачка се обновила, пре свега, захваљујући америчкој помоћи и улагањима америчког капитала. Она је веома брзо израсла у водећу европску економску силу, а после уједињења 1989. године постала је и најјача политичка сила Европе. До уједињења, упркос дискретном отпору Француске и Енглеске, није могло доћи без снажне подршке Сједињених Америчких Држава. У том тренутку Немачка је преценила своје могућности и покушала да успостави своју хегемонију у вакууму који је створен на простору Источне Европе и бившег Совјетског Савеза. Захваљујући свом позитивном платном билансу, једино је Немачка располагала готовином и могла да оде даље од обећања помоћи новоуспостављеним десничарским режимима. С релативно малим сумама и гестовима добре воље, она је успела да обезбеди знатан утицај у свим тим земљама – од Русије, Чешке и Мађарске до Бугарске, Албаније, Хрватске и Словеније. Тако, на пример, планирани сусрет председника Грчке, Србије и Бугарске 1993. године онемогућен је Бугарској на захтев Немачке. Била је то немачка идеја да се створи муслиманско-хрватска федерација у Босни и Херцеговини у часу док је беснео рат између Хрвата и босанских муслимана 1994. године. Али већ у то време се више ништа на Балкану није могло остварити без подршке Сједињених Америчких Држава. Осетивши колико се њихов савезник осилио на Балкану и у Источној Европи, енергичном акцијом САД потиснуле су га одасвуда. У Бугарској је формиран центар америчке обавештајне службе, у Македонији су америчке трупе поселе аеродром Кривопаланак, у Румунији је образовано седиште НАТО-а, Јељцин и Козирјев су потпали у директну зависност од Вашингтона, као и Бериша у Албанији, Туђман у Хрватској и Валенса у Пољској. Свуда је амерички амбасадор преузео дотадашњу улогу немачког амбасадора. Било је у том часу наивних очекивања да се опет разгорева стари немачко-амерички сукоб око „продора на Исток“. Али политика је постала нешто суптилнија на крају 20. века. Немци су брзо увидели да су се истрчали и да се за сада још не могу конфронтирати с једином светском суперсилом. Сједињене Америчке Државе су то брутално избацивање Немачке с доминантних положаја у Источној Европи ублажиле бројним ситним гестовима и наглашеним истицањем својих „специјалних“ савезничких односа с Немачком.

Ипак, тренутак истине ће неизбежно доћи. Немци су тренутно у кризи јер их економска и социјална апсорпција источних области већ скупо кошта. Али ће они јачати у деценијама које долазе. Америчка криза има много дубље, структурне корене, и њена будућност је неизвесна. Немачка може да бира међу опцијама удруживања: Европска заједница је једна, Русија друга, а Јапан и Кина трећа могућност.

Посебно интересантна могућност је сарадња Немачке са Русијом. Привреде су им веома комплементарне: Русија је неисцрпан извор сировина и потенцијално огромно тржиште. Немачка располаже врхунском технологијом и обиљем капитала. Уместо САД, Русија јој може обезбедити „нуклеарни кишобран“ и васионску технологију потребну једној суперсили. Није за потцењивање ни право вета у Савету безбедности, које је неопходно свакој земљи у сукобу са садашњим господарем света. Друго је питање да ли се треба радовати или стрепити од таквог развоја.

Будућност би могла донети остварење Орвелове визије из његовог дела 1984. У највећем делу овог века живели смо у бивалентном свету, који је донео два светска рата (Антанта против централних сила и антифашистичка коалиција против фашизма), а до трећег рата (Атлантски пакт против Варшавског пакта) није дошло једино зато што је човечанство створило оружје такве деструктивности да се не усуђује да га употреби. Период моновалентни – доминације једне суперсиле, биће кратак и по свој прилици само прелаз ка једној поливалентној епоси, у којој ће, као код Орвела, постојати плуралитет светских мегацентара моћи, с потпуно неизвесним последицама.